

A TÖBBRÉTEGŰ „SZÓRVÁNY” KIFEJEZÉS A KISEBBSÉGGUTATÁSBAN

Keményfi Róbert

A szórvány kifejezést napjainkban teljesen otthonosan használják a vallási és az etnikai kisebbségekre irányuló társadalomtudományi vizsgálatok. Az etnikus és vallási folyamatok egyre árnyaltabb megközelítésével párhuzamosan egyre finomodik a szórvány jelentése, hiszen – gyűjtőfogalomként – egyszerre több elvárásnak kell ma már megfelelnie. Kicsit profán fogalmazással: a kutatási eredményeink, vizsgálati kiindulópontjaink igényei alapján „egyre többet igyekszünk belegyömöszölni” a terminus értelmezési kereteibe. A szórványkonferenciát felvezető körlevél pontosan jelzi, hogy milyen szempontok érvényesülnek a kifejezés mai használatában.¹

A GYÖKEREK

A görög eredetű szó (διασπορά) *szétszórtságot*, *szórványt* jelent. A teológiai kánon szerint a szóalak e jelentéstartalma az Ószövetség görög fordításában (Szeptuaginta) nem adja vissza a héber eredeti sokkal keményebb, durvább kifejezéseit, amelyek a zsidóság elűzésére, kitaszítottságára utalnak. Illetve azt a félelmet, zaklatottságot sem, amely az üldözés velejárója volt:² „...ahogyan ma megparancsolom neked, akkor jóra fordítja sorsodat Istened, az Úr, könyörül rajtad, és újra összegyűjt minden nép közül, amelyek közé elszórt Istened, az Úr” (MTörv 30, 3–4).³ Az eredeti héber kifejezések érzelmi tartalmának elvételével a görög diaszpóra *egy adott állapotot* – a zsidóság pogányok közötti szétszórtságát – tényszerűen rögzítő szóvá vált. Ellentétben a héber szóalakokkal, amelyek a szétszóródásban *folyamatot* láttatnak. Azaz a szórvány kettős arca már a gyökereknél megjelenik: a görög fordítás „egyszerű” térbeliségre, kisebbségi helyzetre utal, míg a forrás héber kifejezések *társadalmi* tartalom-

¹ Lásd a kötetünkben Ilyés Zoltán írását. – A tanulmány az OTKA T 046185, T 049349 és az NKFP 5/025. számú pályázat támogatásával készült az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos programja keretében. Itt mondok köszönetet lektoromnak, Tar Sándornak észrevételeiért, pontosításaiért.

² Részletesen lásd Haag 1989, 258–259.

³ Az idézetekhez a Kálvin Kiadónál 1996-ban megjelent magyarázó jegyzetekkel ellátott Bibliát használtam.

ra, (alávetett) viszonyrendszerre céloznak („galut”).⁴ (Amely fogságtól persze igyekezett a zsidóság megszabadulni.)

Az Újszövetség korában a kifejezés értelme többszólamúvá vált. Egyrészt elsősorban a fogalmat továbbra is a zsidóságra vonatkoztathatjuk: a jeruzsálemi templom második pusztulása után (i. sz. 70) megszűnt a zsidó áldozati rítus lehetősége, azaz az istentiszteletnek fő helyeivé – hasonlóan az első szentély pusztulása (i. e. 587) utáni időszakhoz – ismételten a szórványközösségek zsinagógái váltak. Abbamaradt tehát az áldozati „központ” működése, *minden diaszpórává* vált. Jóllehet a szórványosodás (elvileg) elengedhetetlen feltétele a migráció (lásd alább), de a római megszállókkal vívott háború (i. sz. 66–70) következtében a *helyben maradt* (autochton) zsidóság is szórvánnyá vált abban az értelemben, hogy ugyanúgy, mint a templom megsemmisülése következtében ismét nagy hullámban idegen népek közé települő (allochton) zsidóság, a palesztinai zsidók sem rendelkeztek a vallásgyakorlás fő szakrális helyével (a templommal) és annak lehetőségeivel – csak a zsinagóga adta keretekkel.⁵

Másrészt a kereszténység megjelenésével párhuzamosan a szórvány jelentése kibővül, hiszen a Krisztus követőivé váló közösségek megjelölésére is szolgál a kifejezés. Jelentése a kereszténységet illetően kétarcú. Az egyik értelmezés szerint a szó a teljes keresztény közösségre utal Nagy Constantinus 313-as rendeletéig, amely államvallássá emelte a kereszténységet. Eddig az időpontig a keresztények diaszpóráként éltek a birodalomban. Ugyanebben az átfogó értelemben, de spirituális tartalommal az Újszövetség szintén teljes diaszpóráként kezeli a keresztényeket, akik a földi életben csak „szórványban” élnek, hiszen igazi hazájuk a mennyei Jeruzsálem. A diaszpóra másik, hagyományos (földrajzi) definíciója pedig – hasonlóan a zsidó közösségekhez – a pogány népek között élő zsidó-keresztény („szétszór”) gyülekezetekre utal. A jelentés ilyen irányú átvételét megerősíti, hogy az apostolok tevékenysége is elsősorban a diaszpórában élő zsidóságra koncentrált, hiszen Jézussal Isten népe túljut a zsidóság zárt keretein és a pogány népek között szétszórva élő már kereszténnyé váló zsidó közösségek feladata, hogy Isten szándékai szerint megtérítsék a világot (1Pét 1,1). Hozzájuk intézi levelét Jakab: „Jakab, [...] üdvözlétet küldi a szórványban élő tizenkét törzseknek” (Jak 1,1).⁶

A diaszpóra kifejezése e bibliai többrétegű, alapjában vallási/felekezeti értelemmel (azonos jelentéssel tehát) meghonosodik görög eredetű szóként az európai nyelvekben. A kontinensen széttelepülő zsidó diaszpórák mellett a szórvány fogalma Európa-szerte a reformáció térhódításával párhuzamosan nyeri el általános vallásföldrajzi értelmét, azaz utal az eltérő felekezetek kö-

⁴ A zsidó diaszpórafogalom jelentésrétegeiről részletesen lásd Komoróczy G. 1992. 230–304, különösen: 234–235; Barnava, É. (összeáll.) 1995, 36–37.

⁵ Nincs tehát templom, de szellemi központként a nagy szanhedrin újraszerveződött a tengerparti Javnéban. Az ismert világ zsidó diaszpóra körzetei megnevezését (illetve megszólítását) lásd Apcs 2,11 és 1Pét 1,1. Térképen l. Aharoni, Y. – Avi-Yonah, M. 1999, 180. Noha szellemi központként a nagy szanhedrin újraszerveződött a tengerparti Javnéban.

⁶ Léon-Dufour 1986, 1210.

zött kisebbségben élő vallási közösségekre. Ezek lehetnek egyaránt (például) a német nyelvterület protestáns északi részén szétszórta élő római katolikus, a Dunántúlon élő református vagy akár lengyelországi görög katolikus gyülekezetek.⁷

JELENTÉSBŐVÜLÉS

Gondolati háttér

A diaszpóra/szórvány felekezeti értelmének kibővülését a nemzetállamok kialakulása hozza magával. A 18. század végéig, a nemzeti ébredés és a polgári társadalmak megszilárdulásának időszakáig a nemzeti hovatartozás elemzése és az etnikai határok felrajzolása nem osztotta meg a népcsoportokat, tehát magában a korszakban nem volt különösebb értelme az etnikai kérdésfeltevésnek. A század összeírásaiban a nemzeti megoszlás helyett döntő szerepet a valamely réteghez (adózó, kiváltságos) való tartozás játszott, illetve társadalmi megosztottságot a vallás jelentett.⁸ Európát a 17. század első felére szigorú felekezeti határok, jól körülírható vallási *diaszpórák* és belső, társadalmi törésvonalak tagolják.⁹ Nem csodálható tehát, hogy a korai, már etnikai szempontokat is megjelenítő kötetek csak éppen „felfedezik, azaz említik a községek nyelvi/„népi” viszonyait, és sokkal árnyaltabb a felekezeti megközelítés. A vallási hovatartozás, így a szórványok pontos községi adatokkal való feltüntetése már a 19. század elején is fontos volt,¹⁰ de a nemzetiségi adatok települési bontásban való megjelenítése egészen 1880-ig, tehát nem is az első, hanem a második hivatalos népszámlálásig, váratott magára. (Hozzájárult ehhez a „késéshez” az is, hogy az európai népösszeírási gyakorlatnak etnikai összetételekre irányuló irány szabályát – az önkéntes nyelvi bevallás elvét – először az 1872-es szentpétervári konferencia határozta meg egyetemesen.)¹¹

A szórványterminus elsődleges felekezeti és térbeli (vallásföldrajzi) tartalmát az államszerveződés német útját járó nemzetek megalakulásának folyamata bővítette. E nemzetkonceptió törvényszerűen emelt, majd mélyített el kulturális határokat egy-egy ország területén élő népcsoportok között.¹² Hiszen a nemzetegyesítő törekvéseket (német nyelvterület) vagy az adott államkereteket fenyegető, egymásnak feszülő nemzetiségi érdekeket felismerő (Magyarország) elitek a vérközösségi gyökerek, a közös nyelv, a kultúra, a közös származás eszközrendszerével *zárt*, egységes társadalmi szerveződésként igyekeztek a saját népüket láttatni.

⁷ Buchberger 1931, 285–286.

⁸ Arató 1972.

⁹ Lásd Chaunu 2001, 238–257, 320–360.

¹⁰ Lásd pl. Nagy 1828.

¹¹ A szentpétervári konferenciáról: Popély 1991, 11–20.

¹² Lásd Meinecke 1922.

Egy felekezeti tagolt (pl. német vagy magyar) terület egységét természetesen nem lehet a vallási egység hirdetésével egyöntetű modern nemzeteti formálni. Többek között ezért emelkedett az egységes nyelv, a közös vérségi kötelék a német nemzetet egyetemesen összefogó tényezővé, *ami megnyitotta az utat a diaszpóra/szórvány értelmének átformálásához*.

A kultúrnemzeti elgondolás úgy értelmezhető, hogy a nemzetiségek objektív szempontok alapján megközelíthető, stabil, a folyamatosan változó társadalmi helyzetektől *független* közösségek. Létüket nemcsak változatlan kulturális jegyei, hanem az adott területhez kötődő történeti kontinuitás is igazolja. Határai tehát (valamilyen szempontrendszer alapján) jól körülírhatók, ennek következtében tagjai egy adott időpontban *megszámlálhatók*, térképen megjeleníthetők. E megközelítéséből adódó mérhetőség erősíti magát az alapelgondolást is, hiszen a népcsoportok stabilitását maga az összeírás is biztosítja.

A magyar uralkodó elit a 20. század kezdetére lényegében feladta az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi törvényben megfogalmazott államnemzeti koncepcióját, és helyette nálunk is a német nemzetelgondolások léptek előtérbe. A 19. század fordulójának magyar kormányaitól több megbízás is érkezik a Statisztikai Hivatalhoz, amelyek egyrészt elvárják, hogy a nemzetiségi felmérések minél pontosabbak, többoldalúak legyenek, másrészt szorgalmazzák ezen adatok térképi megjelenítését is annak érdekében, hogy minél plasztikusabban láthassák a nemzetiségek előretörését a magyarság rovására. *Ezekben a leiratokban már szerepel az etnikai értelmű szórványfogalom*: egy 1908-as, a minisztériumokhoz intézett miniszterelnöki körlevél a tervek megvalósulásáról tudósít. A leirat a Statisztikai Hivatal által készülő közigazgatási térképről szól, amely azonban az 1900-as népszámlálás alapján az ország anyanyelvi viszonyait is tükrözni fogja, sőt ez a térkép elsőként kördiagramos ábrázolással nem csupán a hol, hanem a mennyi kérdésére is válaszolni tud majd.¹³ A miniszterelnökség figyelmébe ajánlja a készülő térképet minden minisztériumnak, mert: „A magyar nyelvhatárok, *nyelvszigetek* és *szórványok* nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térkép nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges (kiemelés – K. R.).”¹⁴

A Péterváron megfogalmazott nemzetiségi felvételezési irányelvek az állami elvárásoknak megfelelően finomodtak tehát, az újabb és újabb népszámlálások egyre árnyaltabban kérdezték a nyelv–nemzetiség–vallás viszonyrendszerére.¹⁵ A statisztikai adatok részletes, települési bontásban megmutatták, felmérték az egész ország nemzetiségi képét („állapotát”). Az aprólékos összeírások megteremtették az alapot egyrészt a méréshez kapcsolódóan követelt (nemzetiségi) térképek szerkesztéséhez és a vonatkozó kartográfiai

¹³ A térkép meg is jelent: A Magyar Állam közigazgatási térképe. Az 1900. évi anyanyelvi adatokkal kiegészítve (1:360 000). Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

¹⁴ A forrás megjelölését és a háttérret lásd Keményfi 2004, 119–131.

¹⁵ E folyamatról lásd Klinger 1994, 22–41.

módszerek kibontakozásához. Másrészt a pontosabb statisztika felsorakozott a történeti források sorába, amelyek lehetőséget adtak a történettudomány nemzetiségi ágának (is) az egyre egzaktabb elméleti és módszertani kibontakozáshoz, a tudományos terminológia bővüléséhez, illetve egyáltalán, a szakzókinccs megalkotásához.

Trianon

Az első világháborút lezáró tárgyalásokon megfogalmazott békekötési feltételek a társadalom minden rétegét és területét sokkolták. A megrendülés alól nem mentesültek a „nemzeti tudományok” sem, amelyek szembesültek egyrészt a béketárgyalások előkészítésében játszott szerepük sikertelenségével: az első világháborút lezáró békerendszer a tudományos „felkészültség” hamisnak bizonyuló illúziójától fosztotta meg a magyar döntéshozókat. Attól a reménytől, hogy az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzetiségi statisztikák, néprajzi adatok, helytörténeti források, feldolgozások alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett plasztikus etnikai térképek már 1919/20-ban, a béketárgyalásokon is a magyar tárgyalóküldöttség rendelkezésére álltak, ezek nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat. Ilyen horderejű területi döntésnél, melyet az Osztrák–Magyar Monarchia számára Trianon jelentett – a legprecízebb tudományos felkészültséggel elővezetett érvrendszer ellenére –, nagyobb térségek etnikai alapú hovatartozása szóba sem került.

Másrészt a honi tudományosságnak valahogy kezelnie és valamilyen módon fel kellett dolgoznia a szétszakadt államtérből adódó, a magyarságot sújtó gazdasági, szociális, kulturális katasztrófát is. Az első világháborút lezáró békekötés a magyarságot végül is külső kényszerrel hosszú időszakra a kultúrnemzeti gondolatkörbe zárta. *Minden más társadalmi rétegződésnél magasabb rendűvé vált a kisebbségi helyzetű magyarság etnikai hova- és összetartozása. A hazai politikai gondolkodás végleg leszámolt a magyarországi nemzetiségeket egyenlő jogi és kulturális státusban összekötő államnemzeti elképzelésekkel. A nemzetiségi közösségeket már nem látszólagos, hanem valós, sőt az államhatár-változások következtében önazonosságában az anyaállamtól való kényszerű leválása miatt veszélyeztetett csoportoknak tétélezte. És ezzel nem az egyén, hanem a származás, kultúra, nyelv alapján a közösség kollektív kisebbségi jogait szorgalmazta: „...az emberek nemcsak állampolgárok voltak, hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is... Az elszakított magyarság százezrei valamennyien hordozói egy sajátos, népivé lett kultúrának...”¹⁶ Sorban jelentek meg azok a történeti, földrajzi, néprajzi munkák, amelyek *visszatekintve*, több száz vagy akár ezeréves távlatokban igyekeztek képet adni a Kárpát-medence egy-egy területének*

¹⁶ Mályusz 1932, 238–239.

nemzetiségi (elsősorban magyar) viszonyairól, akár a magyar honfoglalás időszakától kezdődően.¹⁷

A trianoni döntést megelőző időszakban – a későbbi évtizedekben már „elvárt” – etnikai tartalom még nem rögzült következetes használatként a szórvány szóhoz. A nemzeti és egyetemes kultúra kánonját jelentő összegző lexikonok és nagy ívű szintézisek a szórvány/diaszpóra kifejezését elsődlegesen még csupán felekezeti tartalommal határozzák meg (A *Pallas Nagy Lexikona* [1893] és a *Révai Nagy Lexikona* [1912]) vagy használják (pl. a Borovszky Samu szerkesztette vármegyei monográfiák [1896–1914], az *Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képekben* [1898–1901] című könyvsorozatok).¹⁸ A szórvány szóalak ritka előfordulása a múlt század első felének e monográfiáiban, enciklopédiáiban mégis megalapozta azt a későbbi (helytelen) gyakorlatot, amely kettéválasztotta a tulajdonképpen szinonim diaszpóra/szórvány jelentését. A görög eredetű *diaszpóra* értelme megmaradt a felekezeti körben. A szórvány viszont a vallási közösségekre utaló tartalma *mellett* fokozatosan felvette az etnikai értelmezési mezőt is.¹⁹ Ez a típusú alkalmazás a két világháború közötti tudományosságban teljesedett ki.

A két világháború közötti időszak az, amelyben a szó értelme egyértelműen bővül. A történettudományban a Mályusz Elemér (1898–1989) nevével fémjelzett népiségtörténeti program, a geográfiában az emberföldrajzi irány, a néprajztudományban pedig a Györffy István (1884–1939) tevékenységét követő „nemzeti elkötelezettség”, a történeti etnikai folyamatokat előtérbe helyező társadalomvizsgáló kutatások egyre finomabb elméleti és módszertani készlettel törekednek a Kárpát-medence nemzetiségeinek történeti, földrajzi, néprajzi viszonyait értelmezni. *Ezeken a tudományterületeken, azaz a nemzetiségi kutatások terminológiai rendszerében nyerte el véglegesen a nemzetiségi jelentését az eredetében vallási/felekezeti értelmű szórványfogalom.*²⁰ (Ha a szórvány bibliai gyökereinek bemutatásával indult írásom, akkor zárójelben megjegyezhetjük, hogy „elvileg” a szó – szórvány/diaszpóra – eredete megadja a lehetőséget az etnikai jellegű használatára is. A zsidóság [ha szórványban él is] olyan *nép*, „akivel Isten szövetséget kötött” [héberül: „am”]. A kifejezésben a hitvagy szellemi közösség hangsúlya mellett a mai nemzetfelfogások több változatának összetevője is benne van, azaz a közös származás, vérközösség, sőt a nyelv összekötő erejének fontossága.)

Jóllehet a szórvány etnikai értelmezése „nemzetsemleges”, azaz vonatkozhat a statisztikai adatok és a geográfiai helyzet alapján sporadikus (zárt) körül-

¹⁷ Kniezsa 1938, 1941.

¹⁸ A Borovszky-féle monográfiákban csak egyetlenegyszer olvashatjuk nemzetiségekre vonatkozóan a szórvány kifejezését (Móricz Zsigmond használta Szatmár bemutatásánál). Számos esetben fordul elő viszont az akkor még egyértelmű felekezeti értelemben.

¹⁹ Lásd pl. a Borovszky-féle vármegye-monográfiákban.

²⁰ A népiségtörténetről számos munkára támaszkodó összegzését lásd Csíki 2003, 93–123; lásd még Egyed 2000, 125–127; Orosz 2003. Az emberföldrajz és néprajz nemzetiségkutató, táji irányáról lásd Keményfi 2002.

mények között élő bármely nemzetiségre, a terminus a két világháború között Magyarországon elsősorban az országterület-változás következtében idegen állam fennhatósága alá került *magyar kisebbségek térbeli, társadalmi, kulturális helyzetére* utaló fogalomként honosodott meg.²¹

A trianoni döntést követő évtizedek nemzetiségi munkáinak két fő hangsúlya van: egyrészt a magyarság veszélyeztetett helyzetének érzékeltetése, másrészt kulturális zártságának hirdetése. Mind a két olvasat megtalálta a maga terminusát. Az első hangsúly eredményeként tapadt a szórvány fogalmához – Ilyés Zoltán találó kifejezésével – a mai napig velejáró *veszteségolvasat*.²² Erre a „sorstartalomra” vezethetjük vissza, hogy a kifejezés elvesztette elsődleges, kifejezetten a migrációhoz kötött jelentését: „Természetesen fel lehet tenni a kérdést: abban az esetben, ha a diaszpórahelyzet úgy jön létre, hogy a közösség tagjai nem szétszórás, szétszóródás következtében kerültek »szórványba«, lehet-e egyáltalán diaszpóráról, szórványról beszélni?”²³ – Tóth Pál Péter mai kérdését megfogalmazhatjuk több évtizedes távlatokban is. Amint arra az előző mondatban utaltam, jóllehet a szó értelme elengedhetetlenül feltételezné a migrációt, a *szórvány* mégsem csak kizárólagosan allochton etnikai közösségek megjelölésére gyökeresedett meg a 20. század első évtizedeiben. Tóth Pál Péter válasza szerint: „Felfogásom szerint igen. [...] a diaszpóráról/szórványról beszélhetünk akkor is, ha egy közösség tagjainak (leszármazottainak) *sorsa* helyben maradásuk ellenére vagy éppen annak következtében lesz »szétszórás«, »szétszóródás«, »szétszórás« (kiemelés – K. R.)” Ebben a megközelítésben a hangsúly a migrációról átkerül a társadalmi helyzetre, viszonyra, az adott (szórvány)közösség kulturális rendszerére.²⁴

A szórvány fogalmi használatával párhuzamosan, a két világháború között teljesedett ki a magyar tudományos terminológiai rendszerben a 19. század végének német szóhasználatából átvett *nyelvsziget* kifejezés alkalmazása is.²⁵ Az első világháború előtt a *nyelvsziget* szóalak – hasonlóan a szórványhoz –

²¹ Egyed 2000, 125.

²² Lásd kötetünkben Ilyés Zoltán írását.

²³ Tóth 2000, 257.

²⁴ Tóth 2000, 257.

²⁵ A Pallas Lexikonban még csupán egyetlen helyen, de már előfordul a *nyelvsziget* szó. A Tátrában élő szláv lakosság közé *nyelvsziget*ként beékelődött szászok megjelölésére szolgál (1897). A *nyelvsziget* szó első bizonyítható (írott) előfordulását a Grimm-fivérek által írt „Deutsches Wörterbuch” (Leipzig, 1905) forrásközlő kötete szerint (33. kötet 840–841, 428) 1847-re tehetjük. Karl Albin Schwegler által kiadott *Jahrbücher der Gegenwart* című folyóiratban fordul elő „Sprachinsel um Königsberg” (87) összetételben. Jelentése: „valamely nyelv leszakadt kis (reliktum) területe idegen nyelvi környezetben”. A *nyelvsziget* kifejezés a 19. század végén az „Archiv für Vereins für siebenbürgische Landeskunde és a Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde” című sorozatok az anyaországon kívül élő németekre irányuló vizsgálatokat összegző köteteiben vált általános szóhasználatúvá a néprajzi, kultúrgeográfiai jellegű kisebbségi kutatásokban. – A *nyelvsziget* terminus használhatóságáról a vitát lásd *Néprajzi Látóhatár*, IX. évf., 2000, 1–2. sz., 1–81.

„nemzetsemleges” volt.²⁶ A szó az adott népcsoport „szigetszerű” helyzetét hangsúlyozza. Noha számomra a két szó (szórvány–nyelvsziget) jelentése az előző bekezdésekben leírt árnyalatnyi eltérést hordoz, a múlt század első évtizedeiben a két fogalmat általában szinonimaként használták. Sőt. Ez a „fél-tő-óvó” szemlélet, amely mégis (a magyarság) kultúramegtartó képességét hirdeti, a két szóalakból egy kifejezést is alkotott: szórvány, *szórványsziget*, népi sziget, nyelv-sziget.²⁷ Ez a szemlélet alapozta meg a korszakban a nyelv-sziget egyoldalúvá váló használatát is. A „nemzetsemleges” előfordulások megmaradása mellett (pl. „oláh”, szász nyelv-sziget) tendenciájában – hasonlóan a német kutatásokhoz – azt láthatjuk, hogy a terminus a saját (jelen esetben magyar) kisebbségi helyzetű „szigeteire” utaló szóalakká vált.²⁸ Olyan kifejezéssé, amely a maga „veszélyeztetettségi olvasatával” a határainkon kívüli, elsősorban más nemzetiségek által körülvett „szigetmagyarokban” „etnikai védőbástyákat”, „etnikai frontharcosokat”, sőt etnikai tűszhelyzetet láttatott. Hirdette a magyarság kulturális zártságát, „érintetlenségét” (mi több, romlatlanságát). Ha használták is a kifejezést más nemzetiségekre, azokban az esetekben is ugyanarra a viszonyrendszerre utalt a szó, ugyanazt a magyarságra vonatkozó „veszélyeztetési” tartalmat hordozta: *a magyar ág közé ékelődött eltérő (azaz „előretörő”) népelemek* megjelölésére szolgált.

A szórvány fentebb bemutatott definíciólehetőségei az adott nemzeti kisebbségnek *elsősorban* nem a viszonyrendszerére (kisebbségi helyzet), társadalmi struktúrájára mutat (még ha fokozatosan töltődik a korszakban e jelentéssel is), hanem *mindenekelőtt* a közép- és kelet-európai nemzetállamok számára fontos *térszerkezeti*, geográfiai elemet foglal magában. A szórvány kifejezéssel jelölt nemzetiség, etnikai közösség nagysága a kultúrnemzeti meghatározásaiból adódóan *mérhető*, tehát *térben leképezhető*. A két világháború között sorra jelentek meg azok a térképszerkesztési módszerek, amelyek igyekeztek e (nemzetiségi) szórványokat minél plasztikusabban megjeleníteni, vagy a más népek közé ékelődő saját (magyar) „szórványok” helyzetét a történeti kontinuitás által legitimált térbeli rendként bemutatni. Gondoljunk csak azokra a kiadványokra, melyek éppen az etnikailag vegyes térségek ábrázolási módjait veszik a „kényes” (azaz egyértelműen ide vagy oda nem besorolható) térségekben sorra, vagy a nem magyar kutatók által készített térképekhez közelítenek elemző kritikával éppen a leszakadó „nyelvszigetek”, *szórványok* nem pontos megjelenítése miatt.²⁹

²⁶ Lásd pl. Balogh 1902, 134–135.

²⁷ Lásd Szabó 1937, 1941, é. n. (1939–1942.) IV. 109–136; Párdányi é. n. (1939–1942) V, 129–162.

²⁸ Lásd pl. Györffy István Fekete-Körös völgyi kutatásait. Györffy már határozottan csak a magyarságra érti a nyelv-sziget (és a szórvány) fogalmát: Györffy 1913, 479–448 (451).

²⁹ Lásd Rum: *Landkarten...*, 1942; Teleki-Rónai 1937.

Napjaink

A szórvány terminus a rendszerváltás után, a kisebbségi kutatások terminológiai rendszerében a sokszínű értelmezési lehetőségek miatt ismételt reneszánszát éli. Igaz, a kifejezés nem utal az idegen nyelvterületre vagy vallásfelekezeti környezetbe beékelődő csoportnak sem a nagyságára, sem a területi kiterjedésére, ám éppen ezért, a szórvány *képlékeny* fogalomként működhet. Hiszen *a kutatási célnak megfelelő* jellemvonását (térbeli kiterjedést, számarányt, demográfiai képet, társadalmi helyzetet) *önmagunk* határozhatjuk meg. E dinamikus tulajdonságáért a szórvány kifejezés – a két világháború közötti időszak után részben régi, részben megújult, részben kibővült értelemmel – hazánkban (is) ismételten terjed.³⁰ Éppen az előbb említett alakítható/változó jellemvonásai miatt hasonlóan más plasztikus terminusokhoz (lásd pl. az „eticitás” kifejezését)³¹ a *szórvány* fogalmát napjainkban egyetlen mondattal lehetetlen definiálni. Hiszen lehet (továbbra is) térbeli rendként, illetve társadalmi kategóriaként, valamint statisztikai mutatószámként értelmezni. Sőt, olyan jelentéstartamot is tulajdoníthatunk a kifejezésnek, amely a kisebbségi lét azon a esetére vonatkozik, amelyre az adott léthelyzetben levő személy azonosságkonstituáló elemei kötődnek. A szórvány mint társadalmi fogalomkör akár tehát *értékkonfliktusokra* utaló kategóriaként is előfordulhat.³²

A szórvány/diaszpóra „egyszerű” területi vonatkozású ismételt használatát viszont napjainkban egyre inkább *viasszorítja* az a szemlélet, hogy nem lehet csupán a „kemény statisztikai adatokat” figyelembe venni egy-egy szórványterület kijelölésénél, hanem *elsődlegesen* ezeket a térszerkezeteket árnyaló, kialakító *társadalmi folyamatokra* kell figyelni. E paradigmaváltás eredménye, hogy a határ menti, „elvileg” etnikai tömbterületek közösségeire is kiterjesztik a szórvány fogalmát. Ebben a törekvésben nem geográfiai, hanem egyértelműen a *mentális* tényezők játsszák a meghatározó szerepeket.³³ Sőt. Napjaink tudományos diaszpóravitái, párbeszédei a hangsúlyt már egyértelműen áttették az „egyszerű” (nemzetiségi) statisztikai adatok alapján kijelölhető szórványállapot felmutatásáról e kisebbségi közösségek etnikus/kulturális („szórványosodási”) folyamatainak értelmezésére.³⁴

³⁰ Az etnikai értelmű diaszpóra fogalmát bemutató és árnyaló tanulmányokat lásd a *Regio*, 1999, 3–4. számában, az *Erdélyi Múzeum* 2000, 3–4. füzetében, illetve a jelen írásban meghivatkozott és egyéb, itt nem idézett értekezéseket. Lásd még továbbá Dányi 1993. Részletes, szórványközösségekre vonatkozó „feladatmeghatározást” lásd Benkő 2000; Keszeg 2002, 159; Fejős 1995, 467–472; Fejős 2004, 9–24.

³¹ Keményfi 2003, 9–15.

³² Ilyés 2000, 319–324.

³³ Lásd Puskás 2003, 114–115. – A szórvány fogalmának fent vázolt tartalmi átalakulását párhuzamba állíthatjuk a szintén szigorú geográfiai térelemként megjelent régiófogalommal. Napjainkra a régió már szinte elvesztette területi értelmezését, és valamiféle cselekvési tervet, folyamatot, illetve az egybetartozás laza tudatát, élményét hordozza magában. Lásd ehhez a *Néprajzi Látóhatár*; 2002. XI. évf., 1–4. számának tanulmányait az 55–133. oldalakon.

³⁴ Lásd pl. a 2001 januárjában megrendezett szórványkonzultációhoz kapcsolódó írásokat a *Magyar Kisebbségben*, 2000, 2. és 3. szám: www.hhrf.org/magyarkisebbség

Az ezredforduló fogalmi használatának másik jellegzetessége, hogy a szórvány/diaszpóra kettős értelmű alkalmazása tovább bonyolódott. Egyrészt összemósódott (az eddig is helytelen) kettős – diaszpóra (csak felekezeti értelem), szórvány (felekezeti és etnikai jelentés) – fogalomhasználat:³⁵ Közép-Európa tarka etnikai és felekezeti rendszerében sokszor valamely *vallási „diaszpóra” egyben etnikai „szórvány” is.*

Az etnikai és a vallási identitás hasonlósága és találkozási pontjai mellett e társadalmi dimenziók közötti lényegi különbségeket nem lehet elhanyagolni, például azt, hogy a vallásnak a nemzeti hovatartozás különbségeit konzerváló szerepe is van.³⁶ Az etnicitás és a vallásosság összefüggése kapcsán ezt a funkciót úgy lehetne árnyalni, hogy a vallásosság – főként etnikai kisebbségek esetében – *fékezheti* az etnicitás dinamikáját. Bár ma már nemcsak az etnikai identitást, hanem a vallásosságot is változóban, mozgásban levő entitásként kell értelmeznünk, a vallási hovatartozás változása mégis hosszabb folyamat. Az ország- vagy nyelvváltást a legkevésbé követi felekezeti kiszakadás. Ezt a jelenséget általában mérési alapként szokták értelmezni, mellyel egy ország egykori nemzeti, etnikai kisebbségeinek számarányaira lehet következtetni. Vegyes házasságokban például a felekezeti statisztikai kontrollálja az etnikait. A vallás a szórványközösségekben (Erdély) a nemzeti identitás első számú bázisa.³⁷ De itt említhetjük térségünk tipikus átmeneti (etnikum – vallás) területként Moldvát. Az ott élő magyarság asszimilációja („szórványosodása”) egyre finomabb és finomabb etnikai értelmezési hálót követelt meg addig, hogy napjainkra már az etnikai törésvonalakat elsődlegesen a vallási hovatartozás (római katolikus/ortodox) jelenítse meg, és lehessen elkülöníteni egymástól a „magyar” és a román nemzetiséget, és érdemben szólni a „magyar” *etnikai/vallási diaszpórákról.* Azaz a vallás etnikai identitást konzerváló funkciója tulajdonképpen megalapozza az (eleve helytelenül szétválasztott) szóalakok (diaszpóra/szórvány) közös értelmű használatát.

Másrészt viszont mégis megjelent egy új geográfiai szín, amely nem a felekezet és nemzetiség, hanem a migráció/helyben maradás alapján továbbra is kettébontja a szinonimák használati körét. Amint arról fentebb szó volt, a szórvány kifejezés etimológiai gyökere a szétszóródásra (önkéntes vagy kényszerű), migrációra utal. A szórvány használatának tehát elengedhetetlen feltétele lenne a migráció, a terminus a két világháború között felvett autochton jellegét mégis napjainkig megtartotta. A „sorsközösségi” olvasatok egyrészt a tömbszerűen és migráció nélkül, azaz *helyben* kisebbséggé vált, és az asszimiláció hatására tömbszerűségéből fokozatosan vesztő („széttöredező”, „lebomló”) vallási és/vagy etnikai közösségek jelölésére is használják a fogalmat.³⁸ Ez a második értelem a területi vonatkozású etnikai vizsgálatokat végző egyes ku-

³⁵ Moosmüller 2002; lásd pl. ebben az értelemben történeti etnikai szórványokra Petri 1996, 69–104.

³⁶ Részletesen lásd Bartha 1984, 100, 1987a, 1987b.

³⁷ Tóth 1999.

³⁸ Tóth 1999, 29; Tóth 2000, 256–257; Mirmics 2004, 25.

atók gyakorlatába úgy épült be, hogy a két egymásnak szinonimaként megfelelő kifejezést (szórvány, diaszpóra) eltérő jelentéssel ruházzák fel. A szórvány terminust elsősorban a határváltozások következtében *helyben* kisebbséggé váló és fokozatosan felmorzsolódó közösségek megjelölésére, míg a diaszpóra a vállalt *migráció* következtében idegen országban kisebbségi csoportokként élők jelölésére alkalmazza a földrajztudomány.³⁹ Habár „első ránézésre” az autochton (szórvány) – allochton (diaszpóra) felosztás eligazít, ám sok esetben megkérdőjelezhető ez az elkülönítési elv. Gondoljunk csak arra, hogy másként szórvány egy mezősegi magyar református, mint egy 19. században odatelepült katolikus magyar közösség. De példaként említhetjük a környező országok magyarságának napjainkban zajló elvándorlását/migrációját is, irányuljon az akár az anyaországba, akár Európa más országaiba.

A szórvány/diaszpóra mai alkalmazásánál röviden meg kell ismét említeni a szó tudománytörténeti gyökereit is. A második világháború után, főként Weber-Kellermann éles kritikája nyomán a német néprajz/európai etnológia az etnikai (kisebbségi) kérdések térbeli vetületére a *statikus* sziget kifejezést elvetve ismét előtérbe léptette a két világháború között is már „dinamikusabb”, *társadalmi folyamatokra* is utaló szórvány terminust. E vallás(földrajzi) kifejezést a nyelvi, etnikai kisebbségekre átvéve napjainkban azt jelenti (és érzékelteti), pontosabban azt *kellene* jelentenie (!), hogy bár *szétszóródva* élnek más népek között az adott kisebbség tagjai, de nem elszigetelten, hanem *a környezetükkel – egymásra kölcsönösen ható – kulturális, szociális kapcsolatot tartanak fenn.*⁴⁰

A fogalom azt is jelenti, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozó tudományoknak a múlt terminológiai rendszerének kritikus számbavételével párhuzamosan arra kell törekedniük, hogy ne a szórványban élő kisebbségek kulturális mozdulatlanlanságát (mozdíthatatlanságát) és zártságát hirdesse, sőt a szórványosodás folyamatát minden fórumon és eszközével elítélje, hanem a kisebbségi csoportok környező, többségi kultúrával való kapcsolatát feltárja, és a két (vagy több) kultúra egymásra hatását több szálon árnyaltan elemezze.

Irodalom

- Aharoni, Johanan – Avi-Yonah, Michael 1999. *Bibliai Atlasz*. Jeruzsálem–Carta–Budapest, Szent Pál Akadémia.
- Arató Endre 1972. A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században. In Sipos Gy. – Szűcs J. (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Balogh Pál 1902. *A népfajok Magyarországon*. Budapest, Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.
- Barnava, Élie (összeáll.) 1995. *A zsidó nép világtörténete*. Budapest, Gemini.
- Bartha Elek 1984. Etnikai különbségek és a vallások integráló ereje. In Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 97–101.

³⁹ Vonatkozó szakirodalommal lásd Sebők 2002, 242–244.

⁴⁰ L. Puskás 2003, 104–124.

- Bartha Elek 1987a. Vallás és etnikum. In Dankó I. – Küllős I. (szerk.): *Vallási néprajz III.* Budapest, ELTE Folklor Tanszék, 194–217.
- Bartha Elek 1987b. Az egyházak szerepe a nemzetiségi kultúra megőrzésében. In Gyivicsán Anna (szerk.): *Folklor és tradíció, IV.* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 238–247.
- Benkő Samu 2000. „Szórványban” tudományos tanácskozás (megnyitóbeszéd). *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 248–250.
- Buchberger, Michael (Hrsg.) 1931. *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg im Breisgau, Herder & Co. G. M. B. H. Verlagsbuchhandlung.
- Chaunu, Pierre 2001. *A klasszikus Európa*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Csíki Tamás 2003. *Társadalombrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig)*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- Dányi Dezső 1999. A szlovákiai szórványmagyarság. *Regio*, 10, 3–4, 161–206.
- Egyed Ákos 2000. A szórványkérdés a két világháború közötti történetírásban. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 125–127.
- Fejős Zoltán 1995. Diaspora: Validity of a Concept for Ethnic Studies. In Krupa A. – Eperjessy E. – Barna G. (szerk.): *Kultúrák találkozása – kultúrák konfliktusai*. Békéscsaba–Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 467–472.
- Fejős Zoltán 2004. Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In Kovács N. (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 9–24.
- Györffy István 1913. A Fekete-Körös völgyi magyarság. *Földrajzi Közlemények*, 41, 451–552.
- Haag, Herbert 1989. *Bibliai Lexikon*. Budapest, Apostoli Szentszék Könyvkiadója (Szent István Társulat).
- Ilyés Szilárd Zoltán 2000. Vázlat egy tágabb szórvány fogalom kidolgozásához. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 319–324.
- Keményfi Róbert 2002. Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. *Ethnographia*, 113, 3–4, 189–244.
- Keményfi Róbert 2003. Az „eticitás” fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. In Keményfi Róbert (szerk.): *A kisebbségi tér változatai*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 9–15.
- Keményfi Róbert 2004. „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” In Kovács N. – Osvát A. – Szarka L. (szerk.): *Tér és terep, III.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 119–131.
- Keszeg Vilmos 2002. Szórványsors a történetekben. *Erdélyi Múzeum*, 63, 3–4, 159–163.
- Klinger András 1994. A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon. In Klinger A. (főszerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 22–41.
- Kniezsa István 1938. *Magyarország népei a XI. században*. Budapest, Athenaeum.
- Kniezsa István 1941. *Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez*. Budapest, Athenaeum.
- Komoróczy Géza 1992. *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Léon-Dufour, Xavier (főszerk.) 1986. *Biblikus teológiai szótár*. Budapest, Apostoli Szentszék Könyvkiadója (Szent István Társulat).
- Mályusz Elemér 1932. A népiség története. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 237–268.
- Meinecke, Friedrich 1922. *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München, Oldenbourg.
- Mirnic Károly 2004. „Porlik, mint a szikla”. *Aracs*, 4, 1, 25–29.
- Moosmüller, Alois 2002. *Interkulturelle Kommunikation in der Diaspora*. Münster–München–New York, Waxmann.

- Nagy, Ludovicus 1828. *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae*. Buda, Procusae Typis Annae Landerer.
- Orosz László 2003. Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. *Századok*, 137, 1, 43–99.
- Párdányi Miklós é. n. (1939–1942). Nép, nemzet, nemzetiség. In Domanovszky S. (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet, V*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 129–162.
- Petri Edit 1996. A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon. *Századok*, 130, 1, 69–104.
- Popély Gyula 1991. *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében, 1918–1945*. Széphalom, Írók Szakszervezete.
- Puskás Tünde 2003. Magyaroknak lenni kisebbségben és szórványban. *Fórum*, 5, 4, 104–124.
- Rumänische Landkartenfälschungen und ihre Kritik* 1942. Budapest, Staatwissenschaftliche Institut 15.
- Sebők László 2002. A határokon túli magyarság néhány népességszerkezeti jellemzője és perspektívái. *Kisebbségkutatás*, 11, 2, 237–246.
- Szabó István 1937. *Ugocsa megye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Szabó István 1941. *A magyarság életrajza*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Szabó István é. n. (1939–1942). A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In Domanovszky S. (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet, IV*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 109–136.
- Teleki, Paul – Rónai, Andrew 1937. *The Different Types of Ethnic Mixture of Population*. Budapest, Athenaeum.
- Tóth Pál Péter 1999. *Szórványban*. Budapest, Püski Kiadó.
- Tóth Pál Péter 2000. A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 251–258.